

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ: “ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НЕДІЄЗДАТНОЮ: АНАЛІЗ НОРМ ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У КОНТЕКСТІ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ПОРУШЕННЯ ПРАВ ОСІБ, ЩО СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХІЧНІ ЗАХВОРЮВАННЯ”

Постановка проблеми. За даними опитування, проведеного Громадською організацією «Центр регіонального розвитку та права» у 2025 році та відповідно до особистого досвіду членів організації, процес визнання фізичної особи недієздатною та призначення їй опікуна, який регулюється Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України), пов’язаний із порушенням як даного нормативно-правового акта, так і інших законів та підзаконних актів, що мають значення для такої процедури. Зокрема, однією із проблем є те, що експертна установа, яка має монопольне право на проведення судово-психіатричних експертиз, всупереч положенням ч. 2 ст. 299 ЦПК України, вимагає від заявників оплати експертизи. Вартість експертизи не є фіксованою та може сягати понад 10 тис. грн. – це сума, яку не спроможні сплатити особи, що самостійно доглядають хворих членів сім’ї та покладаються на соціальні виплати як єдине джерело доходу. Серед інших проблем – тривалість самого процесу, необхідність повторювати його кожні два роки, неоднорідність позицій судів та окремих суддів у межах одного суду щодо таких питань як продовження строку дії рішення та затвердження кандидатури опікуна.

Обсяг аналізу. ГО «ЦРРП» із власної ініціативи провела аналіз релевантних правових норм та дослідила судову практику за вибраний період. Аналіз правових норм відбувався з урахуванням позиції експертної установи Державна Установа «Інститут судової психіатрії МОЗ України» (до 08.09.2023 р. – «Інститут психіатрії, судово-психіатричної експертизи та моніторингу наркотиків МОЗ України»; далі – «експертна установа») та Міністерства охорони здоров’я України, про які організації відомо з відповідей на звернення, надіслані членами організації як фізичними особами в 2023 та 2024 роках. Дослідження судової практики обмежується повними рішеннями судів у категорії «справи про визнання фізичної особи недієздатною» в Єдиному державному реєстрі судових рішень, доступними на момент проведення дослідження, за десятиденний період – із 22.04.2026 р. по 01.05.2026 р. включно – за виключенням із дослідження повторюваних однотипних рішень: такими в даному періоді були справи за заявами інтернату в Чернівецькій області, що для цілей дослідження містили ідентичні дані. Всього досліджено 146 справ. Для цілей дослідження постановлено зібрати такі дані для подальшого вимірювання та категоризації: стать заявника; спосіб, у який судом вирішено питання про розподіл судових витрат у контексті оплати експертизи; наявність інформації про необхідність повторного подання органу опіки та піклування у справах про продовження строку дії рішення; чи розгляд здійснюється щодо особи з інвалідністю.

Мета аналізу.

Мета аналізу – шляхом дослідження судових рішень визначити закономірності в застосуванні судами правових норм, що стосуються проблематики даного дослідження; зафіксувати для окремого аналізу інші проблеми в разі їх виявлення; розробити практичні поради для суб’єктів правозастосування та(або) запропонувати зміни до нормативно-правових актів.

Застосовне законодавство та підзаконні нормативно-правові акти.

Основними нормативно-правовими актами, що мають значення для даної категорії справ та характеристики вищеписаних проблем є Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Закон України «Про судову експертизу». Окремо слід виділити Постанову Кабінету міністрів від 27 квітня 2006 р. № 590 Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних, адміністративних та господарських справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави – на цей нормативно-правовий акт посилається експертна установа в своїй відповіді на запит: відразу варто наголосити, що в даному акті не містяться норми, що стосуються відшкодування вартості судово-психіатричної експертизи. Наказом МОЗ від 23.12.2025 р. № 1935 Про організацію судово-експертної діяльності у галузі судової психіатрії та психології було затверджено низку підзаконних нормативно-правових актів – дані нормативно-правові акти не стосуються досліджуваної проблеми та не були чинними на момент виникнення в експертній установі та її філій вимог про оплату експертизи.

Проблема оплати експертизи.

Варто зазначити, що вимоги про оплату експертна установа та її філії вперше почали надсилати та пред'являти заявникам у 2023 році. Як вдається встановити з ретроспективного аналізу зазначених вище нормативно-правових актів, не було затверджено жодних змін та(або) нових таких актів, що дозволяли би експертній установі та її філіям вимагати в заявників оплати експертизи. У відповіді на звернення ані експертна установа, ані МОЗ не надали посилання на будь-які такі нормативно-правові акти або внутрішні організаційно-розпорядчі акти, на підставі яких експертні установи розпочали вимагати оплати.

Звідси можна зробити попередній висновок, що характер дій експертної установи та МОЗ може свідчити про порушення засад побудови держави Україна, зокрема визначеного ст. 19 Конституції України положення, згідно з яким «(о)ргани державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Враховуючи вищезазначене, визначимо норми, які підлягають застосуванню в даній ситуації.

- Цивільний процесуальний кодекс

Процес визнання фізичної особи недієздатною та призначення опікуна регулюється главою 2 розділу IV Цивільного процесуального кодексу України. Дана глава включає ч. 2 ст. 299, що передбачає: «(с)удові витрати, пов'язані з провадженням справи про визнання фізичної особи недієздатною або обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, відносяться на рахунок держави». П. 2 ч. 3. ст. 133 ЦПК України чітко визначає, що до судових витрат включаються також витрати, «пов'язані із залученням... експертів та проведенням експертизи». Таким чином судові витрати, до яких входить вартість експертизи, відносяться на рахунок держави.

Необхідно визначити, що віднесення на рахунок держави означає на практиці. Щодо даного питання експертна установа та МОЗ в окремих відповідях на звернення, здійснені в 2023 році, запропонували суперечливі пояснення. Зокрема, у відповіді експертної установи міститься пропозиція заявникові після оплати експертизи звернутися до суду за компенсацією. Натомість у відповіді МОЗ, наданій у 2024 році, наявне запевнення, що експертна установа сама поверне кошти заявнику, щойно отримає компенсацію з державного бюджету.

Вищезазначене дозволяє встановити, що єдиної практики не існує, та ставить під сумнів твердження, отримані від експертної установи та МОЗ. Відсутність єдності підтверджується аналізом судової практики та результатами вищезгаданого опитування. Достовірно відомо, що окремі заявники ніколи

не отримували компенсації сплачених за експертизу коштів та на жодному етапі не були повідомлені про таку можливість.

Застосуємо комплексний та телеологічний (цільовий) аналіз норм. Проаналізуємо положення ч. 2 ст. 299 ЦПК України в комплексі з положеннями ст. 133 ЦПК України та Закону України «Про судовий збір».

Згідно з положеннями ст. 133 ЦПК України, судовий збір належить до судових витрат, а отже в контексті ст. 299 відноситься на рахунок держави. Доцільно припустити, що віднесення судового збору на рахунок держави тотожне звільненню від сплати судового збору у випадках, передбачених Законом України «Про судовий збір». Як відомо, звільнення від сплати означає саме відсутність обов'язку сплати, а не право на компенсацію. Такий висновок узгоджується із положеннями ч. 3 ст. 299 ЦПК України, якою передбачено, що «(с)уд, установивши, що заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує із заявника всі судові витрати». Отже, на жодному етапі розгляду судові витрати із заявника не стягуються взагалі, якщо судом не встановлено, що той діяв недобросовісно.

Окрім цього, аналіз положень Закону України «Про судовий збір» дозволяє встановити, що пільги щодо сплати судового збору у вигляді звільнення від сплати надаються таким категоріям осіб, що потребують особливого захисту або можуть перебувати в складних життєвих обставинах. У цьому контексті звільнення від обов'язку сплати судового збору є гарантією забезпечення їхнього доступу до правосуддя. Те саме можемо стверджувати і щодо положень ст. 299 ЦПК України.

Таким чином віднесення судових витрат на рахунок держави є способом забезпечення доступу до правосуддя, яке в даному випадку здійснюється саме в інтересах особи, що страждає на психічний розлад. Оскільки до судових витрат належать і витрати на експертизу, покладення обов'язку зі сплати вартості експертизи на заявника суперечить ст. 299 ЦПК України. Даний висновок узгоджується з позицією Верховного Суду в справі № 637/909/21.

- Закон України «Про судову експертизу»

Ч. 3 ст. 15 Закону України «Про судову експертизу» закону передбачає, що «(п)роведення судових експертиз, обстежень і досліджень судово-медичними та судово-психіатричними установами здійснюється за рахунок коштів, які безпосередньо і цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з державного чи місцевого бюджету...». Ч. 5 визначає: «(в)итрати на проведення судових експертиз науково-дослідними установами Міністерства юстиції України та судово-медичними і судово-психіатричними установами Міністерства охорони здоров'я України у цивільних і господарських справах відшкодовуються в порядку, передбаченому чинним законодавством». При цьому ч. 6 вказує, що інші експертні дослідження, які проводяться «державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника».

Для нашої мети мають значення судово-психіатричні експертизи. В даному випадку – без уточнення щодо категорії справ – можна встановити, що відповідні установи отримують кошти на проведення таких експертиз безпосередньо з бюджету. Хоча в тексті закону такі установи згадуються в множині, насправді у всіх категоріях справ судово-психіатричну експертизу проводить вже згадана експертна установа – Державна Установа «Інститут судової психіатрії МОЗ України» та її філії. Це зокрема підтверджується матеріалами Єдиного державного реєстру судових рішень щодо кримінальних справ, у яких експертна установа проводила експертизи.

Ч. 5 вказаної статті визначає можливість відшкодування витрат на проведення експертизи в цивільних та господарських справах. Зі змісту даної статті не вдається встановити, чи витрати на проведення за визначенням тотожні вартості самої експертизи, про яку йдеться в ч. 3. Також невідомо, який порядок відшкодування мається на увазі. Для цілей даного аналізу варто наголосити, що не існує жодного спеціального порядку відшкодування витрат у справах про визнання фізичних

осіб недієздатними. Як ми вже встановили, вимога про оплату експертизи, пред'явлена заявникові, суперечить ЦПК України. Виникає питання: чи має у такому випадку експертна установа право на відшкодування з бюджету? Адже вона вже отримує кошти з бюджету.

У 2023 році у відповіді експертної установи на звернення міститься позиція, згідно з якою кошти з бюджету виділяються *виключно* на проведення експертизи в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення. Однак такого висновку не вдається дійти, виходячи з аналізу тексту закону. Така позиція також спростовується тим, що, згідно розподілу видатків Державного бюджету України на 2023 рік, бюджетною програмою 3601070, яка стосується проведення експертиз структурами Міністерства юстиції, передбачено виділення коштів на «проведення судової експертизи у кримінальних провадженнях, справах про адміністративні правопорушення, а також адміністративних, цивільних та господарських справах». Тобто ми бачимо в державному бюджеті спростування такої позиції – адже на підставі загального правила, що міститься в Законі України «Про судову експертизу», кошти на експертизу в цивільних справах таки виділяються.

Щодо ж Міністерства охорони здоров'я варто зазначити таке: бюджетом узагалі не передбачено фінансування конкретно експертиз чи саме експертної установи ДУ «Інститут судової психіатрії МОЗ України». У 2022 році програма 2301350 «Організація і регулювання діяльності установ та окремі заходи у системі охорони здоров'я» передбачала 153 181,9 тис грн., а у 2023 вже 589 044,2 тис грн. Тобто в рік, коли виникла вимога про оплату, установи в складі МОЗ загалом отримали в декілька разів більше фінансування у порівнянні з попереднім роком.

Отже, на момент виникнення у експертної установи вимог про оплату судово-психіатричної експертизи в справах про визнання фізичних осіб недієздатними, в неї не існувало ані правових, ані фінансових підстав для цього.

Практика Верховного Суду.

У справі № 637/909/21 Верховним Судом однозначно наголошено на тому, що віднесення судових витрат на рахунок держави стосується усіх витрат. Зокрема на цій підставі заявника звільнено від сплати судового збору. Як зазначає суд, відмінне від наведеного розуміння частини другої статті 299 ЦПК України призведе до порушення права заявника на доступ до правосуддя, доступ до суду, що є неприпустимим. Отже, йтися про відшкодування судових витрат, у тому числі на проведення експертизи, не може, оскільки сам факт необхідності сплати є обмеженням доступу до правосуддя.

На дану позицію Верховного Суду у справі № 346/4851/22 посилається Івано-Франківський апеляційний суд, який скасував ухвалу суду першої інстанції в частині покладення судових витрат пов'язаних з проведенням експертизи на заявника.

Зібрані дані та дослідження судової практики.

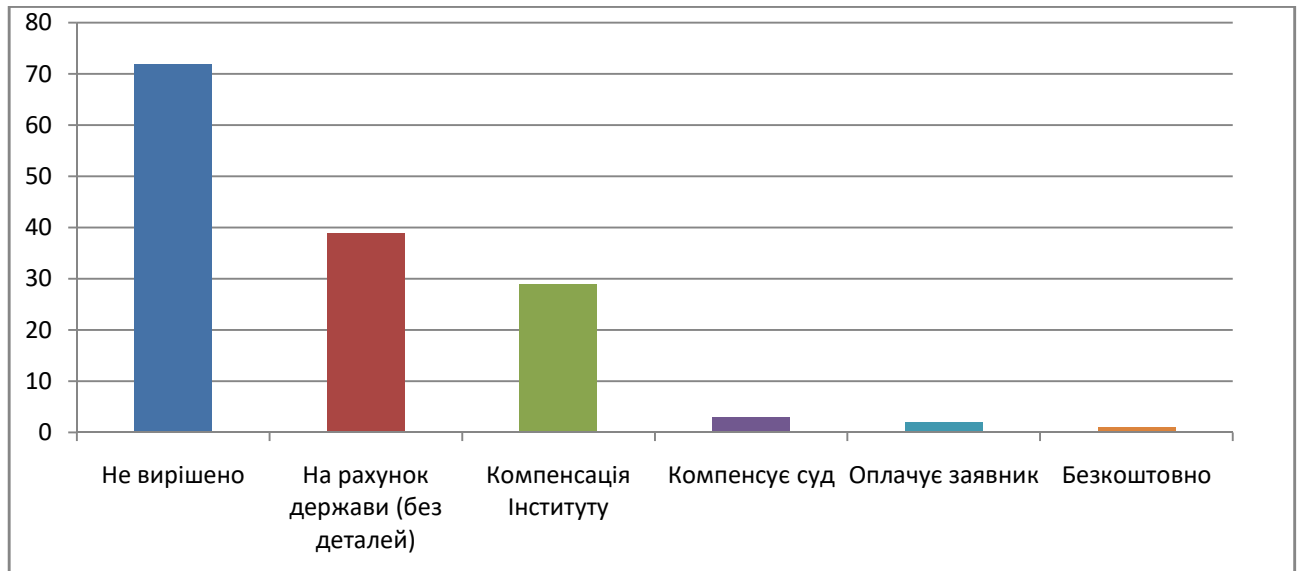
Для досягнення мети аналізу даних вибірки, а саме для виявлення закономірностей щодо визначених вище критеріїв було використано засоби групування та візуалізації даних.

Щодо питання судових витрат у частині оплати судової експертизи було визначено такі варіанти з відповідним розподілом даних із 146 справ:

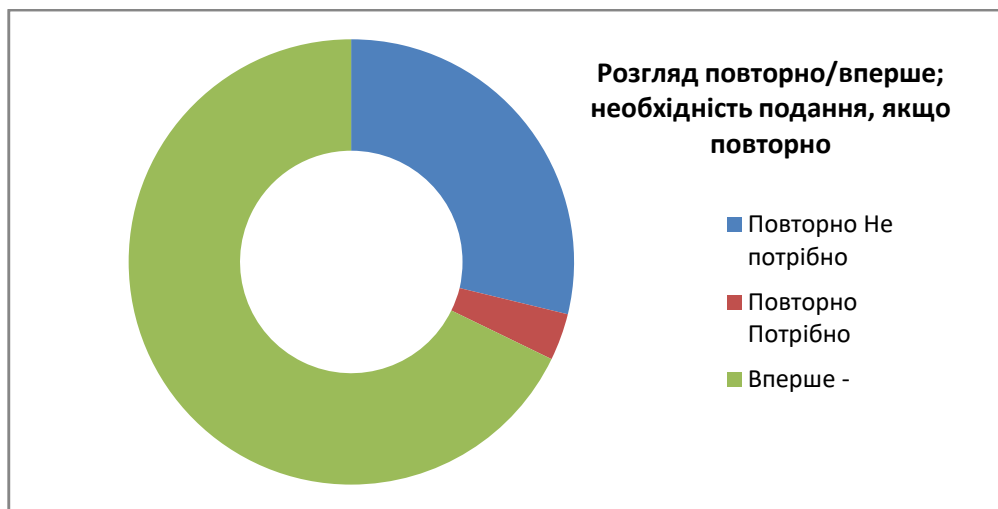
- Не вирішено взагалі – 72 справи. У цих справах судом ніяк не вирішено питання витрат у резолютивній частині. Сюди також включено справи, в яких судом згадується норма про віднесення витрат на рахунок держави в мотивувальній частині, однак це не може мати жодних наслідків, оскільки в резолютивній частині питання витрат не вирішено.
- Вказано, що судові витрати відносяться на рахунок держави – 39 справ. Резолютивна частина містить відповідне твердження, однак не містить деталізації – на який рахунок, якій особі, яку суму слід перерахувати. Варто зазначити, що найімовірніше в справах саме заявник поніс відповідні витрати.

В дослідженому обсязі справ найнижчу вартість було зафіксовано в розмірі 3 460,98 грн. та найвищу 16 151,24 грн. Окремо тенденції, регіональні пропорції, середня та медіанна вартість не досліджувалися.

- Компенсацію здійснено на рахунок Інституту судової психіатрії МОЗ (експертної установи) – 29 справ. У цих випадках у резолютивній частині визначено рахунок, на який слід здійснити відшкодування вартості експертизи. Зазвичай застосовуються формулювання «віднести на рахунок держави» або «стягнути з державного бюджету». При цьому, незважаючи на вищезгадану позицію експертної установи щодо відшкодування на підставі Постанови КМУ № 590 від 27.04.2006 р., така компенсації не відбувається з відповідних бюджетних асигнувань. Потрібно наголосити, що, оскільки відповідне відшкодування призначається за клопотанням експертної установи, його відсутність в інших справах свідчить про брак єдиного підходу в діях філій експертної установи. При чому в межах даного короткого періоду спостерігаємо різні рішення в межах однієї області, що свідчить про те, що навіть одна й та сама філія діє по-різному. Невідомо, яким принципом при цьому керуються відповідальні особи філій.
- Суд компенсує заявнику – 3 справи. За досліджуваний період у трьох справах суд відшкодував заявникам кошти, які ті сплатили експертній установі. Знову ж таки – в тих самих юрисдикціях ті самі суди в цей самий період приймають інші рішення або не вирішують питання розподілу витрат чи відшкодування взагалі.
- Суд зобов'язує заявника оплатити – 2 справи. В одному випадку (справа № 524/14916/25, Автозаводський районний суд м. Кременчука, суддя Андрієць Д.Д.) суд вирішує судові витрати «покласти на заявника», що, очевидно, суперечить ст. 299 ЦПК України. При цьому суд повністю задовольняє заяву. В іншому випадку (справа № 307/1510/25, Тячівський районний суд Закарпатської області, суддя Ніточко В.В.) суд вирішує стягнути з заявника судовий збір. Заяву при цьому повністю задоволено, а відшкодування вартості експертизи не згадується – тобто, ймовірно, її оплатив також заявник.
- Безкоштовно – як вдається встановити з рішення в справі № 641/6237/24, суд у відповідь на клопотання експертної установи про відшкодування в мотивувальній частині роз'яснює положення законодавства та вищезгадане рішення Верховного Суду, що стосуються віднесення на рахунок держави судових витрат у цій категорії справ. При цьому рішення про відшкодування на користь інституту суд не приймає. Тобто і для заявника, і для держави експертизу було проведено безкоштовно: так, як це відбувалося до 2023 року. (Дана справа також цікава тим, що орган опіки та піклування Виконавчого комітету Харківської міської ради вирішив оскаржити ухвалу суду про призначення експертизи, а призначений адвокат особи, щодо якої здійснювався розгляд, просив цю апеляційну скаргу задовольнити. В подальшому апеляційну скаргу задоволено не було, а особу суд першої інстанції визнав недієздатною.)

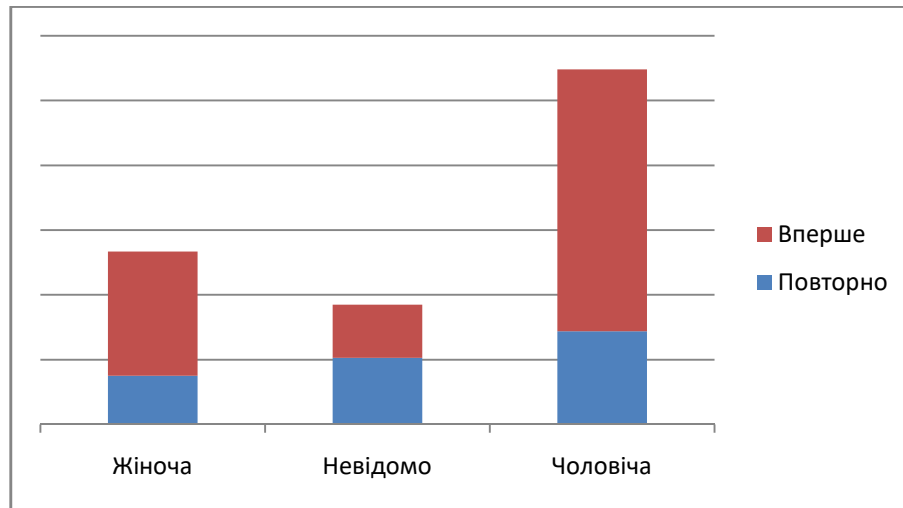

Щодо кількості справ про визнання осіб недієздатними вперше та питання необхідності подання органу опіки та піклування для кожного випадку продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною: із 146 справ, 99 стосувалися визнання особи недієздатною вперше, а 47 – продовження строку дії минулого рішення, із них лише у 5 випадках згадується подання органу опіки та піклування. Як відомо ГО «ЦРРП», у місті Тернополі орган опіки та піклування наполягає на необхідності повторного розгляду кандидатури опікуна в кожному разі. При цьому суд не обов’язково погоджується з такою думкою і може притримуватися позиції, яка є більш поширеною, а саме, що опікун не звільнявся від своїх обов’язків, а отже його кандидатура не потребує повторного затвердження.

Щодо кількості осіб з інвалідністю, щодо яких здійснено розгляд: у 80 випадках із 146 можемо достовірно встановити, що розгляд здійснювався саме щодо особи з інвалідністю.

Щодо статі заявників: достовірно було встановлено, що стать заявника чоловіча у 55% випадків, у 27% – жіноча, ще у 18% випадків стать зі змісту рішення встановити не вдасться. При чому кількість звернень вперше значно переважає кількість звернень для продовження строку.

Водночас такі дані не слід вважати ознакою існування зловживань із метою уникнення мобілізації, адже навіть у тих справах, де суди відмовляють заявникам у призначенні їх опікуном, посиляючись на правовий режим воєнного стану, немає ані посилання суду на недобросовісність у розумінні ч. 3 ст. 299 ЦПК України, ані підтвердження того, що призначення заявника опікуном суперечить інтересам недієздатної особи чи що існують інші кандидати в опікуни.

Інші проблеми, виявлені в ході дослідження. В ході дослідження було виявлено такі можливі порушення та проблеми, які потребують подальшого опрацювання та які не становили предмету даного аналізу:

- додаткового вивчення потребує питання визначення вартості експертизи. Як відомо ГО «ЦРРП» із досвіду її членів та відповідей експертної установи та МОЗ на звернення, експертна установа інформує про наперед визначену вартість експертизи листом, а інформації про спосіб розрахунку вартості не надає. При цьому серед досліджуваних справ, як було зазначено вище, вартість може відрізнятись у декілька разів;
- виявлено однотипні справи, в яких розглядається призначення опікунами керівників інтернатів, де проживають особи, які хворіють на психічні захворювання. У даній категорії справ не зрозуміло, чому опіку над такими особами не було встановлено раніше, адже в таких справах, яких може бути водночас десяток – із рішеннями прийнятими в один день, цих осіб визнають недієздатними вперше;
- виявлено справи, в яких суд надавав оцінку поданню органу опіки та піклування і відмовлявся його приймати. При цьому із положень відповідної глави ЦПК України можна встановити, що саме орган опіки та піклування здійснює оцінку кандидатури опікуна, адже володіє компетенцією, яка дозволяє встановити відношення між характеристиками опікуна та потребами підопічного. Відмова суду від затвердження кандидатури не передбачена. Звідси виникає питання, чи дійсно подання органу опіки та піклування становить лише рекомендацію і чи може суд дійти висновку, що насправді кандидатуру опікуна було оцінено помилково;
- виявлено також справи в яких суд відмовлявся призначити відповідну особу опікуном із причин, не пов'язаних із його можливістю бути опікуном, а саме у зв'язку з перебуванням особи в статусі військовозобов'язаного та наявності інших членів сім'ї, які можуть бути опікунами. Аналіз застосовного законодавства дозволяє зробити припущення, що у цих випадках суд виходить за межі розгляду. По-перше, законодавство, що стосується правового режиму воєнного стану та військової служби, не передбачає жодних змін до процедури визнання особи недієздатною. По-друге, законодавством не передбачено будь-чийого обов'язку бути опікуном такої особи – суд у такому разі підміняє і змішує поняття опіки, догляду та утримання в розумінні Сімейного кодексу України, а також фактично застосовує норми, які стосуються отримання відстрочки від призову для зовсім іншої категорії осіб – тих,

які здійснюють постійний догляд. Потрібно зазначити, що опіка як юридична концепція та догляд як медико-соціальний конструкт є явищами різного змісту. Доцільно припускати, що таке довільне трактування правових норм становить загрозу не лише для стану правосуддя, а й для інтересів осіб, які потребують опіки. Наприклад, Тлумацький районний суд Івано-Франківської області (справа № 353/1120/24, суддя Луцак Н. І.) відмовляє батькові особи з інвалідністю з дитинства – після досягнення повноліття у 2024 році його синові було встановлено I групи, підгрупу А інвалідності. Суд наголошує на тому, що не було встановлено, чи інші члени родини можуть бути опікунам, а також на тому, що подання органу опіки не є вмотивованим з огляду на воєнний стан. Це при тому, що сам батько є особою з інвалідністю III групи до 2027 року, а мати працює за кордоном. Не відомо, чи зможе батько продовжувати доглядати сина, коли тепер орган опіки призначено опікуном та якою буде доля сина, якщо батька мобілізують після закінчення строку дії рішення про встановлення його інвалідності;

- виявлено, що строки розгляду справи є непропорційно тривалими щодо мети ч. 7 ст. 300 ЦПК України. Дана норма передбачає, що клопотання про продовження строку дії рішення можна подати не пізніше, ніж за 15 днів до закінчення дії такого рішення. Очевидно, законодавцем передбачено, що 15-денний строк є достатнім для того, щоб оцінити обставини справи і за необхідності продовжити строк дії рішення до того, як воно втратить чинність – тобто до моменту, коли підопічний втратить захист опікуна. Однак серед досліджуваних справ є ті, провадження в яких було відкрито ще в 2024 році, і такі, в яких із моменту призначення експертизи судом до надходження висновку минуло більш ніж пів року: в справі № 766/20618/24, наприклад, – 11 місяців. Фактично в окремих випадках розгляд займає майже стільки, скільки надалі буде чинним саме рішення. Якщо в такій юрисдикції суд та орган опіки вважають, що для продовження строку дії рішення потрібно повторити процедуру повністю, включно з отриманням подання органу опіки, опікуну слід подавати відповідне клопотання щойно перше рішення набере чинності;
- виявлено випадки ухвалення судами множинних рішень в один день, що мають ознаки переписування за шаблоном без належної уваги до особливостей справи: наприклад, суддя Новоселицького районного суду Чернівецької області Ляху Г.О. 24.04.2026 р. ухвалив сім рішень, які є дуже подібними за змістом. При цьому виникає сумнів, що у всіх справах настільки збігаються обставини. Окрім цього, в рішення використано недоречне формулювання «психічно хворий (хвора)». З огляду на зазначене виникає питання, чи дійсно судом досліджено обставини справи та прийнято рішення, яке найкраще захистить права та інтереси осіб, щодо яких здійснюється розгляд;
- виявлено ситуацію, в якій суд «забув» призначити опікуна в резолютивній частині рішення (справа № 395/2111/25). У даному контексті слід зазначити, що 14.02.2018 р. у справі № 545/1691/16-ц Верховним Судом сформульовано висновок про те, що законодавством не передбачено обов'язку суду визнання особи недієздатною і призначення опікуна в єдиному судовому процесі. На нашу думку, такий висновок є небезпечним з огляду на права осіб, що потребують захисту. Так само в ситуаціях, коли суд відмовляє заявнику та призначає опікуном орган опіки та піклування, суд не з'ясовує, якою є подальша доля недієздатної особи, а це може бути особа, що потребує постійного догляду.
- ані рішення суду, ані законодавство жодним чином не вирішують питання витрат на доставку осіб на експертизу, якщо їхній стан або матеріальне становище не дозволяють доставити ані приватним, ані громадським транспортом, а відповідна громада не надає таких послуг.

Позиція експертної установи.

Оскільки члени ГО «ЦРПІ» надсилали неодноразові звернення до експертної установи, однієї з її регіональних філій та Міністерства охорони здоров'я України, а також проводили опитування стейкхолдерів та з огляду на досліджену судову практику, можемо зробити висновки щодо запропонованої аргументації експертної установи та МОЗ на користь необхідності стягнення оплати

за судово-психіатричну експертизу в справах про визнання фізичних осіб недієздатними та її порядку.

Так у відповідях на звернення, про що згадувалося вище, експертна установа та МОЗ пропонують різні механізми компенсації оплати – на думку експертної установи, сплачені до установи кошти заявнику повинен відшкодувати суд, а на думку МОЗ – сама експертна установа: після того як суд відшкодує цій установі. Також нам відомо, що експертизу в окремих випадках проводили повністю безкоштовно. Як бачимо з судової практики, лише в окремих випадках філії експертної установи вимагають відшкодування в суді. Не відомо, чи дійсно експертна установа відшкодовує заявникам вартість експертизи, якщо заявники її оплатили.

Експертна установа не надала пояснення правових підстав ані для вимоги про оплату, яка у них вперше з'явилася лише в 2023 році, ані розрахунку вартості.

Експертна установа також у відповідях стверджувала, що питання відшкодування регулюється спеціальними нормативно-правовими актами про відшкодування судових витрат, однак на практиці в жодній справі суди не посилаються на такі акти, оскільки останні насправді не стосуються саме цього виду витрат.

Окрім цього, як було зазначено вище, експертна установа пропонувала таке трактування Закону України «Про судову експертизу», яке не узгоджується з фактичним розподілом витрат у державному бюджеті на відповідний рік.

Звідси можна зробити висновок, що єдиної позиції Міністерства охорони здоров'я України та експертної установи, яка йому підпорядковується, немає, а будь-які вищезгадані вимоги, які експертна установа та її філії пред'являють до заявників, не ґрунтуються на чинному законодавстві України.

ВИСНОВКИ.

Міністерство охорони здоров'я України та Інститут судової психіатрії МОЗ України.

Із вищевикладеного можемо зробити висновок, що МОЗ України та підпорядкована йому експертна установа діють у спосіб, що становить порушення Конституції України та загальноновизнаних засад функціонування публічної влади в цивілізованих державах. Без жодних правових підстав у 2023 році експертна установа та її регіональні філії почали вимагати оплати судово-психіатричної експертизи в справах про визнання фізичних осіб недієздатними.

Оскільки останніми не надано жодних посилань на нормативно-правові акти, які передбачали би відповідне право експертної установи, аналіз правової бази зводиться до демонстрації відсутності таких норм, а отже й права діяти в описаний спосіб.

Було продемонстровано неоднорідність та неоднозначність дій філій експертної установи.

У разі встановлення порушення з боку експертної установи та її філій правоохоронними органами з відповідною юрисдикцією та розрахунку стягнутих сум як шкоди, завданої правопорушенням, буде виявлено, що внаслідок зазначених дій шкоди було завдано як фізичним особам, так і державі. Якщо такі дії кваліфікувати як кримінальне правопорушення, враховуючи доступну інформацію про вартість експертизи, доцільно вважати, що завдана шкода становить тяжкі наслідки у розумінні, викладеному в примітці до ст. 364 Кримінального кодексу України.

Найбільшою проблемою в даному контексті є покладення витрат на заявників, які можуть водночас бути особами, які самостійно доглядають осіб, що потребують опіки. Такі особи зазвичай не мають джерел доходу, що дозволяють покрити такі витрати, та в результаті можуть потрапити у скрутне матеріальне становище. ГО «ЦРРП» відомі випадки, коли сім'ям потрібно було шукати додаткові

кошти саме для проведення експертизи. Оскаржувати дії експертної установи в таких випадках зазвичай ці особи не мають ані часу, ані ресурсу.

При цьому не варто ігнорувати того факту, що експертна установа отримує компенсації з бюджету – як ми встановили, без достатніх правових підстав для цього – в час, коли від ефективного використання бюджетних коштів залежить обороноздатність країни.

Суди.

Було достовірно встановлено, що єдина практика в досліджуваних питаннях, а саме щодо судових витрат та необхідності повторного подання органу опіки та піклування при продовженні строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною та призначення опікуна, відсутня.

В окремих випадках суд навіть зобов'язує заявника сплачувати судові витрати, що є очевидним порушенням ч. 3 ст. 299 ЦПК України.

В жодній із досліджених справ суд не звертає уваги на той факт, що оплата експертизи заявником також становить порушення ч. 3 ст. 299 ЦПК України (певний виняток – справа № 641/6237/24, однак тут суд фактично не задовольняє клопотання експертної установи про компенсацію. При цьому в цих справах не вдається встановити, чи суду відомо про вимогу до заявника про плату. Однак ГО «ЦРРП» достовірно відомо про те, що філії експертної установи, пред'являючи вимогу до заявника, можуть надсилати відповідний лист також і до суду. Таким чином є підстави припускати, що принаймні в окремих випадках судам відомо, що в заявника вимагають оплату. Однак ми не бачимо свідчень того, що суди вживають якихось заходів для запобігання порушенню.

Щодо рішень, у яких суд вирішує компенсувати вартість експертизи експертній установі, варто зазначити, що в жодному з випадків суд не ставить під питання ані вартість, ані загалом право установи на таку компенсацію.

Відсутня єдина практика й також щодо необхідності повторного подання органу опіки у випадку клопотання про продовження строку дії. Однак тут для опікунів та їхніх підопічних краща ситуація – адже необхідність повторного подання, що означає цілковите повторення тривалого процесу, в досліджених справах існує лише в 5 справах із 47. При цьому існує вірогідність, що опікун самостійно звертався до органу опіки та піклування, де й отримав роз'яснення про необхідність подання, а суд в іншому разі прийняв би відповідне рішення без цього.

Проблемою залишається також тривалість розгляду справ – суди не вживають заходів, наприклад, якщо затримка відбувається з вини експертної установи.

В ході аналізу було виявлено й інші проблеми в судовій практиці, які потребують подальшого дослідження. Зокрема, факти відмови суду враховувати подання органу опіки та піклування та виходу суду за межі розгляду з посиланням на воєнний стан. У постанові Верховного Суду від 27.11.2024 у справі № 341/1526/23 наголошується, що законодавством України не запроваджено особливого порядку для встановлення опіки під час воєнного стану та не встановлено імперативної заборони щодо призначення мобілізованого військовослужбовця опікуном над недієздатною фізичною особою. Це означає, що суди не мають права вимагати доказів відсутності інших членів родини, що ми спостерігали в окремих справах, адже опіка – не є обов'язком, також на рішення не може впливати статус військовозобов'язаного чи навіть чинного військовослужбовця. Для того щоб суди могли враховувати такі факти, необхідні зміни до законодавства, в протилежному випадку суд діє упереджено, порушує принцип рівності перед законом та виходить за межі предмета розгляду.

Законодавство.

Зі співвідношення законодавства та практики можна дійти висновку, що порушення щодо оплати експертизи існують не внаслідок недоліків законодавства, а через неправомірні дії експертної

установи та брак реакції суду. Попри це, з метою ефективного захисту від можливих порушень та покращення доступу до правосуддя видається доцільним чітко визначити належність витрат на судово-психіатричну експертизу в даній категорії справ до тих, які відносяться на рахунок держави, а також щонайменше передбачити право на відшкодування витрат на доставку особи на експертизу.

Натомість законодавчого врегулювання потребує питання строків. Зокрема, слід змінити положення про передбачений ч. 6 ст. 300 ЦПК України дворічний строк дії рішення, який, замість слугувати засобом захисту прав недієздатних, створює значні труднощі для сімей таких осіб. Враховуючи тривалість розгляду, за продовженням строку дії у більшості випадків слід звертатися вже через один рік після дати набрання законної сили рішеннями, а інколи й раніше. Таким чином строк дії слід розширити до щонайменше п'яти або й десяти років – принаймні для осіб, які хворіють на невиліковні захворювання, для яких встановлено інвалідність довічно.

Задля запобігання порушенням доцільно також встановити максимальні строки підготовки подання органом опіки та піклування та проведення експертизи, після спливу яких повинен виникати обов'язок надати пояснення щодо затримки та наставати відповідальність.

Додатково експертну установу доцільно зобов'язати встановлювати строк дії висновку та аргументувати, чому той відрізняється, наприклад, від строку встановленої інвалідності.

Окрім цього, варто закріпити в ЦПК положення, згідно з яким опікун призначається першим рішенням суду та не звільняється від обов'язків, якщо це не визначено рішенням суду або таке звільнення відбувається внаслідок відновлення дієздатності чи смерті підопічного. Таким чином можна буде уникнути недоречних ускладнень процедури, що виникають в окремих випадках саме через брак чіткості.

Варто наголосити, що такі зміни також слугуватимуть цілям запобігання корупційним правопорушенням, ризик яких значно зріс в умовах правового режиму воєнного стану.

Для ефективного регулювання оплати експертизи відповідним законом, а саме Законом України «Про судову експертизу», доцільно внести зміни до цього закону, що чітко визначають фінансування судово-психіатричних експертиз у справах про визнання фізичних осіб недієздатними за рахунок коштів державного бюджету. Адже саме таким було розуміння чинних положень до 2023 року. Отже, слід внести чіткість, що не залишала би сумнівів щодо виділеного фінансування для експертної установи. Зазначене можна відобразити у паспорті відповідної бюджетної програми, однак слід повторно наголосити, що порушення відбувається внаслідок цілеспрямованих дій експертної установи, а не неефективного регулювання. Сам факт необхідності змін до законодавства, націлених на запобігання порушенням з боку державних установ, свідчить про кризу самих установ та профільних міністерств.

Щодо законодавства про правовий режим воєнного стану варто зазначити наступне: якщо ті межі розгляду, які самовільно встановлюють суди в окремих випадках, є метою державного регулювання в цій сфері, це повинно бути закріплено законодавчо. До того часу судам слід керуватися чинними нормами.

Підсумок.

В ході дослідження було виявлено не лише відсутність єдиної судової практики щодо питань, які становили предмет дослідження, але й додаткові проблеми, що можуть призводити до порушень прав та інтересів осіб, щодо яких здійснюється розгляд у справах про визнання їх недієздатними, в тому числі осіб з інвалідністю. Щодо дослідженого обсягу рішень можемо стверджувати відсутність ініціативних дій щодо запобігання порушенням та захисту осіб, які потребують такого захисту та представництва. Як випливає зі змісту рішень, суди керуються формальним підходом, що виключає увагу до дійсних потреб особи, щодо якої здійснюється розгляд. При цьому в окремих випадках суди

залишають юридичний позитивізм та буквальне слідування закону та – з причин, що не є законодавчо обґрунтованими – приймають рішення на основі власної оцінки правового режиму воєнного стану та потреб обороноздатності держави. Подібні явища не властиві для континентальної системи права та не передбачені законодавством про правовий режим воєнного стану. На жаль, наслідки кожного окремого рішення встановити неможливо.

Таким чином можна зробити висновок про незадовільний стан захищеності осіб, які належать до вразливих категорій населення, в справах про визнання фізичних осіб недієздатними. Ані Міністерство охорони здоров'я України, ані підпорядкована йому експертна установа, а також у багатьох випадках суди не діють, ґрунтуючись на законодавстві.

Окремого дослідження потребує практика в апеляційній інстанції, дії органу опіки та піклування та адвокатів, призначених особам, щодо яких здійснюється розгляд. Однак ГО «ЦРРП» відомо про випадки, коли такі адвокати заохочували заявників оплачувати експертизу, незалежно від того, чи наявні в них кошти, та без оцінки правомірності такої вимоги.

Як було зазначено вище, причиною цих явищ не є недосконалість законодавства. За результатами аналізу було визначено нормативно-правові акти, в які можна внести зміни для запобігання порушенням, однак у даній ситуації потрібна реформа інституцій та застосовуваних підходів.

Громадська організація «Центр регіонального розвитку та права» закликає організації громадянського суспільства, які надають правову допомогу та підтримку особам, для яких це може бути актуально, здійснювати роз'яснення щодо викладеного, адже чітка позиція заявника (опікуна), доведена до відома суду першої інстанції, може запобігти порушенню вже на цьому етапі – без потреби апеляційного оскарження.

ГО «ЦРРП» продовжить здійснювати моніторинг об'єкта дослідження та заохочує організації громадянського суспільства та органи влади до пошуку спільних рішень. Запрошуємо тих осіб, які мають власний досвід участі в провадженнях про визнання фізичної особи недієздатною або зараз беруть у них участь, поділитися власним досвідом.